

Tarix və onun problemləri, № 3 2011

SEVİNC RUİNTƏN
Bakı Dövlət Universitetini dosenti
e-mail: seva6611@rambler.ru

CAVID ƏLISGƏNDƏRLİ
Bakı Dövlət Universiteti,
Beynəlxalq Münasibətlər fakültəsi
e-mail: javid_alisgandarli@yahoo.com

AZƏRBAYCAN DİPLOMATİYASI: DÜNƏNİ, BU GÜNÜ

Açar sözlər: Azərbaycan, müstəqillik, diplomatiya, xarici siyaset

Ключевые слова: Азербайджан, независимость, дипломатия, внешняя политика

Keywords: Azerbaijan, independence, diplomacy, foreign policy

Qədim dövlətçilik ənənələrinə malik olan xalqımızın çoxminillik tarixində XX əsr dövrü xüsusi mərhələ təşkil edir. Bir əsr ərzində iki dəfə müstəqillik mücadiləsi vermiş Azərbaycan xalqı mövcud olan bütün əngəlləri aşaraq nəhayət ki, 1991-ci ildə yenidən bərpa etdiyi müstəqilliyini qoruyub saxlamağı bacardı. 2011-ci ilin oktyabr ayında Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini bərpa etməsinin 20-ci ildömünü qeyd edəcək. Bu tarixi əhəmiyyətli hadisəni layiqincə qeyd etmək məqsədilə 2011-ci il yanvar ayının 21-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev "Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpasının iyirminci ildönümü haqqında" sərəncam imzalamışdır (1). Sərəncamda ölkəmizin həyatında müstəsnə əhəmiyyət daşıyan ictimai-siyasi hadisə olan Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpasının iyirmi illik yubileyinin dövlət səviyyəsində təntənəli surətdə qeyd olunması, bu məqsədlə "Tədbirlər Planı"nın hazırlanması, müstəqillik illərində Azərbaycan Respublikasının keçidiyi zəngin inkişaf yolunda qazandığı nailiyyətlərin təbliğini təmin etmək tövsiyə olunur. Bu baxımdan, hazırkı məqalə çərçivəsində Azərbaycan diplomatiyasının XX əsrə keçidiyi çətin və taleyülü yolda mövcud olmuş çətinliklərin, eyni zamanda heç nəyə baxmayaraq əldə olunmuş uğurların nəzərdən keçirilməsinə cəhd ediləcəkdir.

Müstəqilliyimizi bərpa etdiyimiz ilk günlərdən Azərbaycan Respublikasının qarşısında həyata keçirilməsi vacib olan bir sıra vəzifələr dayanırdı. Yeni müstəqillik əldə etmiş bütün digər dövlətlər kimi qazanılmış müstəqilliyinin nəyin bahasına olursa-olsun qorunub saxlanmasına nail olmaq, dünya birliyinin bərabərhüquqlu üzvü olmaq istiqamətində səylərlə yanaşı, Azərbaycan eyni zamanda, həmçinin qonşu dövlətin təcavüzünün qarşısını almalı, itirilmiş torpaqlarının geri qaytarılmasına nail olmalı idi. Bütün bu vəzifələrin həyata keçirilməsində Azərbaycan xalqının və dövlətinin peşəkar diplomatiyaya çox böyük ehtiyacı olduğu şübhəsiz idi. Lakin SSRİ-nin mövcudluğu illərində ittifaq dövləti tərəfindən həyata keçirilən məqsədli siyaset nəticəsində bir sıra digər ittifaq respublikalarında olduğu kimi, Azərbaycanda da peşəkar kadr çatışmazlığı özünü göstərirdi ki, bu da mövcud problemlərin həll edilməsinə hiss ediləcək dərəcədə təsir edirdi.

Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini bərpa etdiyimizdən sonra dövrə onun xarici siyaset məsələlərinin öyrənilməsinə həsr olunmuş tədqiqatlarda (2, 3, 4 və s.) diplomatiyamızın göstərilən illərdə mürəkkəb və ziddiyyətli bir yol keçidiyi qeyd olunmuşdur. Ümumilikdə Azərbaycan dövlətində peşəkar diplomatik xidmətin başlanması deyilərkən, 9 iyul 1919-cu il tarixində Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin Xarici İşlər Nazirliyinin Katibliyinə dair qərarın qəbul edilməsindən ötən müddəti nəzərdə tutulur (5). Artıq bir neçə ildir ki, 9 iyul mövcud tarixi faktlar əsasında Prezident İlham Əliyev tərəfindən 24 avqust 2007-ci il tarixdə imzalanmış fərmanı (1) əsasən Azərbaycan diplomatlarının peşə bayramı günü kimi qeyd edilir. Azərbaycan diplomatiyası ilk addimlarını atdıq ilk mərhələdə Bakıda 16 xarici dövlətin diplomatik nümayəndəliyi fəaliyyət göstərirdi – ABŞ (vitse-konsul Randolph), İngiltərə (vitsekonsul Hevelke), Fransa (konsul agenti Yemelyanov), İtaliya (səkkizinci

Tarix və onun problemləri, № 3 2011

missiyanın rəisi Enriko İnsom və konsul L.Qrikurov), İsvetç (konsul R.K.Vander-Pluq), İsvetçə (konsul Klottu), Belçika (konsul Ayvazov), Danimarka (konsul E.F.Bisrinq), Finlandiya (konsul agenti Veqelius), Polşa (konsul agenti S.Rılskiy), Yunanistan (konsul Kusis), İran (baş konsul Saad ül Vizir), Litva (konsul agenti V.İ.Miçkeviç), Ukrayna (vitse-konsul Qolovan), Gürcüstan (diplomatik nümayəndə N.S.Alşibay), Ermənistan (diplomatik nümayəndə H.A.Bekzadyan) (6, s.26; 7).

Eyni illərdə Azərbaycan Respublikasının aşağıdakı ölkələrdə və şəhərlərdə nümayəndələri var idi: Gürcüstanda (diplomatik nümayəndə Fərhad bəy Vəkilov, Batumda konsul Mahmud bəy Əfəndiyev); Ermənistanda (diplomatik nümayəndə Əbdürəhman bəy Haqverdiyev); İranda (diplomatik nümayəndə Adilxan Ziyadxan); İstanbulda (diplomatik nümayəndə Yusif bəy Vəzirov); Ukraynada (konsul Camal Sadıxov), Krimda (konsul agenti Şeyxəli Hüseynov). Bundan başqa Azərbaycanın Kubanda və Donda diplomatik nümayəndəliyi, Petrovskda isə konsul agenti də təyin edilmişdi. İrkutskda da Azərbaycan konsulluğu fəaliyyət göstərirdi (7).

XX əsr diplomatiya tariximizi şərti olaraq 4 mərhələyə ayıra bilərik: Birinci mərhələ. 1918-1920-ci illər – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü diplomatiyası; İkinci mərhələ. 1920-1922-ci illər – Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası dövrü diplomatiyası; Üçüncü mərhələ. 1922-1991-ci illər – Azərbaycan Respublikasının SSRİ-nin tərkibində olduğu dövr diplomatiyası; Dördüncü mərhələ. 1991-ci ildən başlayıb günümüzə qədər davam edən dövr diplomatiyası. Hər mərhələ qarşıda duran vəzifələr, mövcud problemlər və onların həlli vasitələrinə görə bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlənir.

Diplomatiya tariximizdə XX əsrə ilk dəfə olaraq xalqımızın dövlət millətinə çevrildiyi 1918-1920-ci illər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü xüsusi önəm daşıyır. Bu illərdə qurulan Xarici İşlər Nazirliyi (XİN) dövlətimizin müstəqil xarici siyasetini həyata keçirərək tariximizə qızıl hərflərlə yazılmışdır. Cümhuriyyət dövründə Azərbaycan diplomatiya idarəsinin başçıları olmuş Məmmədhəsən Hacinski, Əlimərden bəy Topçubaşov, Fətəli xan Xoyski, Məmmədyusif Cəfərov böyük dövlət xadimləri və diplomatlar kimi tarixdə özlərinə layiqli mövqe qazanmışlar. Müsəlman Şərqində ilk parlament respublikası – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xalqımızın qədim dövlətçilik ənənələrini yaşatmaqla bərabər, müasir dövrə xas dövlət təsisatlarının yaradılmasına da nail olmuşdu. Belə ki, milli parlamentarizmin təşəkkül tarixi də Azərbaycan Parlamentinin 1918-ci il dekabr ayının 7-də keçirilmiş ilk iclasından başlayır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandığı gündən xarici siyaset fəaliyyətinə başlamış, dövlətlərarası münasibətlərə daxil olmağa cəhd göstərmişdir. Bu dövr diplomatiyamız Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq aləmdə tanınması və güclü siyasi-mənəvi təzyiqlərə tab gətirərək ayaq üstə dura bilməsi, eyni zamanda xarici siyasetin sülhpərvərlik və humanistlik ideyalarını rəhbər tutaraq həyata keçirilməsi istiqamətində mühüm işlər görmüşdür. Bu dövr diplomatiyamızın həm bir çox uğurları, həm də müəyyən uğursuzluqları olmuşdur. Fikrimizcə, ən böyük uğursuzluq deyə biləcəyimiz hadisə – müəyyən səbəblər üzündən tarixi torpaqlarımızın bir qisminin qonşu dövlətlərə güzəştə gedilməsi olmuşdur.

Belə ki, mayın 29-da erməni Milli Şurası ilə danışqlar barədə Nazirlər Şurasının Sədri F.X.Xoyski Azərbaycan Milli Şurasına məlumat verdi. O göstərdi ki, Ermənistan federasiyasını yaratmaqdan ötəri ermənilərə siyasi mərkəz lazımdır və belə siyasi mərkəz kimi onlar ancaq İrəvanı görürələr. Ona görə bu şəhərin onlara güzəştə gedilməsi labüddür. İrəvan şəhərinin Ermənistana güzəştə gedilməsini qaçılmaz bəla kimi qiymətləndirirdilər. Batumda olan Azərbaycan və Ermənistan nümayəndələri arasında bu məsələ ilə bağlı da danışqlar aparıldı və razılıq əldə edildi. İrəvan şəhəri bu şərtlə ermənilərə güzəştə gedildi ki, ermənilər Yelizavetpol quberniyasının bir hissəsinə, yəni Qarabağ'a olan iddialarından imtina edirdilər. Ermənistana güzəşt edilən İrəvan quberniyasının ərazisi 8913,17 km² (Yeni-Bəyazid qəzası, İrəvan qəzasının 3/5-i, Eçmiədzin qəzasının ¼-i, Aleksandropol qəzasının ¼-i) təşkil edirdi. Şəhəri və quberniya əraziləri ermənilərə güzəştə gedildikdən sonra özünün müstəqilliyini elan edən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ərazisi 99908,86 km² təşkil edirdi. 13983,1 km² ərazi isə mübahisəli ərazi kimi qəbul olunaraq gələcək danışqlar prosesində həll olunması nəzərdə tutulmuşdu (8). Edilən güzəştən sonra da sakitləşməyən ermənilər Azərbaycanın

Tarix və onun problemləri, № 3 2011

Naxçıvan, Zəngəzur və Dağlıq Qarabağ ərazilərinin Ermənistana birləşdirilməsi iddiası ilə çıxış edirdilər. Lakin 1918-1920-ci illərdə İrəvan quberniyasından başqa əraziləri ələ keçirə bilməyən ermənilər 1920-ci il aprelin 28-də, Azərbaycan Sovet Rusiyası tərəfindən işgal edildikdən sonra bolşeviklərin himayəsi ilə yeni ərazilər əldə etməyə nail oldular.

1918-ci il iyun ayının 4-də “Osmanlı imperatorluğu hökuməti ilə Azərbaycan Respublikası arasında dostluq müqaviləsi” imzalandı. Bu, Azərbaycan Respublikasının xarici dövlətlə imzaladığı ilk müqavilə idi. Onun preamblesında göstərilirdi ki, bir tərəfdən Osmanlı imperiyası hökuməti, digər tərəfdən isə öz müttəfiqliyini elan etmiş Azərbaycan Respublikası hökuməti öz ölkələri arasında siyasi, hüquqi, iqtisadi və intellektual zəmində mehriban dostluq münasibətləri bərqərar etməkdə qarşılıqlı surətdə razılığa gəlirlər. 4 iyun müqaviləsinə əlavə kimi Bakı – Batum neft kəməri, Transqafqaz dəmir yolu haqqında olan saziş və protokollar da imzalanmışdır.

Cümhuriyyət dövrü diplomatiyamızın böyük uğurlarından digəri Azərbaycanın müstəqilliyinin dünya dövlətləri tərəfindən tanınması olmuşdur. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti dünya müharibəsinin basa çatması ilə müsaiyət edilən gərgin diplomatik mübarizə şəraitində yaranmışdı və fəaliyyət göstərirdi. 1917-ci il hadisəleri ilə varlığına son qoyulmuş Rusiya imperiyasının 1914-cü il hüdudlarında bərpa edilməsinə göstərilən cəhdlər 1918-1920-ci illərdə gənc Azərbaycan Respublikasından böyük diplomatik bacarıq, dünya siyasetinin dönüş məqamlarından baş çıxarmaq qabiliyyəti tələb edirdi. İki ilin hürriyyət sevdası ilə istiqlal davasının kəsişməsində Azərbaycan diplomatiyası bu mühüm vəzifənin öhdəsində uğurla gəldi. 1918-ci il may ayının 28-də elan edilən İstiqlal Bəyannaməsi ilə Azərbaycan ideyasına siyasi məzmun verənlər 1920-ci ilin yanvarında diplomatik baxımdan bu ideyanın Versal Ali Şurası tərəfindən tanınmasına nail oldular. Bu tarixi hadisə ilk addimlarını atan Azərbaycan diplomatiyasının şübhəsiz böyük uğuru idi. Azərbaycanın müstəqilliyi 1920-ci il yanvar ayının 11-də Paris Sülh konfransında dünya dövlətləri tərəfindən de-fakto olaraq tanındı.

1920-ci ilin aprel ayında Xalq Cumhuriyyəti ordusu hissələrinin Qarabağda və Gəncəbasarda qiyamçı erməni qüvvələri ilə döyüşdə olduğu bir vaxtda, azsaylı sərhəd qoşunlarının rus ordusuna lazımı müqavimət göstərə bilməməsi nəticəsində bolşevik Rusiyasının XI ordusu Bakıya daxil oldu. Bolşevik rəhbərliyi - Azərbaycan K(b)P MK və Rusiya K(b)P Qafqaz Diyar Komitəsinin Bakı Bürosu hakimiyyəti təhvil vermək barədə Xalq Cumhuriyyətinin parlamentinə ultimatum verdi. Vəziyyəti real dəyərləndirən parlament gərgin müzakirələrdən sonra ultimatumla razılaşdı və hakimiyyətin kommunistlərə verilməsi barədə qərar qəbul etdi. Parlamentin qərarında Azərbaycanın istiqlalının və ərazi bütövlüğünün qorunması, Milli Ordunun saxlanması, siyasi partiyalara fəaliyyət azadlığı, Cumhuriyyətin dövlət xadimlərinə təqiblərin olmaması barədə şərtlər yer almışdı. Lakin bolşeviklər əslində bu şərtlərə əməl etmədilər. 1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası yaradıldı.

1920-ci il apreldən sonra Bakıda Türkiyə Büyük Millət Məclisinin diplomatik nümayəndəliyi, İranın fövqəladə diplomatik nümayəndəliyi və konsulluğu, Rusiyanın baş konsulluğu, İtaliyanın siyasi agentliyinin nümayəndəsi və konsulluğu, İsveç və İsveçrənin konsul agenti, Hollanda və Almanıyanın konsulluğu, Estonia, Latviya və Litvanın konsul agenti, Ermənistəninin diplomatik nümayəndəliyi, Gürcüstanın səlahiyyətli nümayəndəliyi və baş konsulluğu, Buxara Sovet Respublikasının nümayəndəliyi və RSFSR-in Cənubi Qafqazdakı nümayəndəsi Leqran daxil olmaqla 15 nümayəndəlik fəaliyyət göstərirdi (7). Lakin qeyd etmək lazımdır ki, sovetləşdirildikdən sonra Azərbaycanın daxili və xarici siyaset məsələlərinin tənzimlənməsinə bolşevik Rusiyası hakim oldu. Onun razılığı və göstərişi olmadan heç bir məsələni həll etmək mümkün olmadı. Bu baxımdan bu mərhələ Xarici İşlər Nazirliyinin bağlanması; Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası Xalq Xarici İşlər Komissarlığının yaradılması; Avropa ölkələrinin Azərbaycandakı, Azərbaycanın isə xarici ölkələrdəki nümayəndəliklərinin ləğv edilməsi; Xarici İşlər üzrə katibliyin yaradılması ilə xarakterizə olunur.

Tarix və onun problemləri, № 3 2011

Xarici İşlər Nazirliyinin bağlanması; Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası Xalq Xarici İşlər Komissarlığının yaradılması. 1920-ci ilin aprelində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bolşevik Rusiyasının təcavüzünə məruz qalması və dövlət müstəqilliyimizin itiriləsi nəticəsində Xarici İşlər Nazirliyi ləğv edilərək yerində Azərbaycan SSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığı (XXİK) yaradıldı. XXİK-in ilk tədbirlərindən biri komissarlığın işini yenidən qurmaq üçün təkliflər irəli sürmək oldu. Aparılan struktur dəyişikliyi ilə bağlı olaraq komissarlığın ştat tərkibi ixtisar edildi. Bolşevik hökuməti XXİK sistemində “təmizləmə” işləri apardı. Peşəkar diplomatlar işdən azad edildilər. 1920-ci il mayın əvvəllərindən başlayan “təmizləmə” siyaseti 1922-ci ildə komissarlıq tamamilə ləğv edilənədək davam etdi. Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə Xarici İşlər Nazirliyi sistemində 239 nəfər işləyirdi, dəyişikliklərdən sonra komissarlıqda cəmi 71 nəfərin işləməsi nəzərdə tutuldu ki, onlardan da təqribən 30 nəfərdən bir qədər artığı azərbaycanlı idi. Milli dövlətçilik və müstəqillik tərəfdarı olan bir çox azərbaycanlılar ixtisar adı altında işdən çıxarıldılar. Bolşevik hökuməti yeni kadrların seçilməsinə başlandı. İşə qəbul edilərkən əsas meyar peşəkarlıq deyil, bolşevizmə sədaqət idi. 1920-ci il iyunun 10-dan - sentyabr ayınadək XXİK-na işə girmək üçün ərizə verən şəxslərin əksəriyyəti azərbaycanlı deyildi. İşə götürülərkən son rəyi Azərbaycan Fövqəladə Komissiyası verirdi (7).

“Təmizləmə” işləri komissarlığın fəaliyyətində çoxlu çətinliklər yaratdı. Ona görə də bolşevik hökuməti kadr problemini həll etmək üçün diplomatik xidmətə hazırlıq işlərinə başladı. XXİK yanında Şərqsünaslıq institutunun yaradılması qərara alındı. Burada İslam və Şərqi tarixi, müsəlman hüququ, İran, Türkiye və b. ölkələrin iqtisadiyyat tarixi, iqtisadi münasibətlər, bu ölkələrin dillərinin öyrədilməsi nəzərdə tutuldu. İnstitutu bitirən şəxslər Yaxın Şərqi haqqında iqtisadi, hüquqi və siyasi biliklərə yiyələnəcəkdilər. Hüquqi təhsilə yanaşı bu institutun nəzdində diplomatik xidmət üçün kurslar açılmalı idi. Ehtiyacı nəzərə alaraq kursların qısa müddətli olması təklif edilirdi.

Ümumilikdə, elə də ciddi səlahiyyətlərinin olmamasına baxmayaraq, Xalq Xarici İşlər Komissarlığı 1920-1922-ci illərdə xarici ölkələrlə müəyyən səviyyəli ikitərəfli əlaqələri həyata keçirmişdir. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində Azərbaycanın Xalq Xarici İşlər Komissarları Nəriman Nərimanov və Mirzədavud Hüseynov olmuşlar. Lakin tezliklə XXİK ləğv edildi.

Avropa ölkələrinin Azərbaycandakı nümayəndəliklərinin bağlanması. Bu mərhələdə Azərbaycan hökuməti hər hansı bir dövlətlə münasibətlərin qurulması və normallaşmasının əsas şərti kimi “Müstəqil Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının” tanınması tələbini irəli sürdü. Lakin heç bir dövlət bolşevik hakimiyyətini tanımaq istəmədiyi üçün Azərbaycandakı xarici ölkə nümayəndəliklərinin fəaliyyəti dayandırılır, onların əməkdaşları isə ölkədən çıxarıılırdı (7).

Azərbaycanın xarici ölkələrdəki nümayəndəliklərinin ləğv edilməsi. Bu proses iki mərhələdə həyata keçirildi. Əvvəlcə xarici ölkələrdəki nümayəndəliklərin heyəti peşəkar diplomatlardan təmizləndi və onların yerinə azərbaycanlı olmayan bolşeviklər yerləşdirildi. Bir qədər sonra bolşevik hökuməti tərəfindən nümayəndəliklərin fəaliyyəti üçün maliyyə, təşkilatı və digər çətinliklər yaradıldı, sonra isə nümayəndəliklər baglanıllaraq RSFSR nümayəndəliklərinə tabe etdirildilər (7).

1922-ci ilin martında Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan Zaqafqaziya Respublikaları Federasiyasını təşkil etdilər. Bu orqan sonralar - 1922-ci ilin dekabrında ZSFSR-ə çevrildi. Xarici ölkələrdəki nümayəndəlikləri tədricən ləğv edən RSFSR XXİK Azərbaycanın xarici siyasetini digər Cənubi Qafqaz respublikaları ilə birləşdirmək işini sürətləndirdi. 1922-ci il iyunun 13-də Cənubi Qafqaz respublikalarının xarici siyaset fəaliyyətini birləşdirmək haqqında qərar qəbul edildi. Qərara görə, Cənubi Qafqaz respublikalarının Xalq Xarici İşlər komissarlıqları ləğv edilirdi, xarici siyasetə ümumi rəhbərlik ittifaq müqaviləsinə uyğun olaraq İttifaq Şurası tərəfindən həyata keçiriləcəkdi.

Eyni zamanda, müttəfiq respublikaların RSFSR, həmçinin başqa sovet respublikaları yanında diplomatik nümayəndəlikləri ləğv edilirdi. Onların əvəzində İttifaq Şurası lazıim gördükdə Cənubi Qafqaz respublikalarının səlahiyyətli nümayəndəliyi təsis oluna bilərdi. Hər bir respublika xaricdə diplomatik nümayəndəlik və özündə akkreditə olunmuş xarici dövlətin diplomatik nümayəndəliyini saxlaya bilərdi. Bütün əlaqələr, eyni zamanda müttəfiq respublikaların xaricdə diplomatik

Tarix və onun problemləri, № 3 2011

nümayəndəliklərinin akkreditəsi Xarici Əlaqələr Şöbəsi tərəfindən yerinə yetirilirdi və hər dəfə İttifaq Şurası tərəfindən təsdiq olunmalı idi. İttifaq Şurası Rəyasət Heyəti 15 iyul tarixli iclasının qərarı ilə müttəfiq respublikaların xarici siyaset fəaliyyətinin birləşdirilməsi haqqında əvvəlki qərarını təsdiq etdi. 1922-ci il 1 avqust tarixli qərara uyğun olaraq Cənubi Qafqaz respublikalarında Xarici İşlər üzrə Katiblik yaradıldı. Bunlara müvafiq olaraq 1922-ci il avqustun 21-də Zaqafqaziya İttifaq Şurasının "Xarici siyasetin birləşdirilməsi haqqında" dekret verildi. Dekretdə göstərilirdi ki, xarici siyasetə ümumi rəhbərliyi İttifaq Şurasının Rəyasət Heyəti həyata keçirir. O, öz funksiyasını Xarici Əlaqələr Şöbəsi vasitəsilə yerinə yetirməli idi. Hər bir respublikanın Rəyasət Heyətindəki nümayəndəsi eyni zamanda öz respublikasında Xalq Xarici İşlər Komissarı olurdu. Hər bir respublikada Xarici İşlər üzrə Katiblik yaradılırdı. O, müvafiq respublikanın xarici dövlətlərlə qarşılıqlı münasibətləri ilə bağlı cari işləri aparmalı, göstərişə uyğun olaraq xarici nümayəndəlikləri akkreditə etməli, xarici pasport və buraxılış vərəqələri verməli idi. Xarici İşlər üzrə Katiblik haqqında əsasnamədə onun vəzifələri müəyyənləşdirilirdi. Əsasnaməni İttifaq Şurasının Rəyasət Heyəti təsdiq etməli idi. Katibliyə Xalq Xarici İşlər Komissarlığının səlahiyyətli nümayəndəsi rəhbərlik edirdi. Onu İttifaq Şurasının Rəyasət Heyəti təsdiq edirdi. Bütün bunlarla yanaşı olaraq İttifaq Şurasının razılığı ilə respublikalarda Xarici İşlər üzrə Katiblik və Xarici əlaqələr şöbəsi ilə paralel olaraq Xarici pasport verilməsi şöbəsi yaradıla bilərdi. Bu şöbənin müdürüni Xarici əlaqələr şöbəsi təyin etməli idi. 1922-ci ilin avqustunda Azərbaycanda Xarici İşlər üzrə Katiblik yaradıldı. Bu vaxt üçün Azərbaycanda Almaniya, Türkiyə və İranın nümayəndələri qalmışdı.

1922-ci il dekabrın 30-da Moskvada Birinci Ümumittifaq Sovetlər qurultayında SSRİ-nin yaradılması haqqında müqavilə imzalandı. Bundan sonra Azərbaycanın müstəqil xarici siyaset fəaliyyəti tamamilə dayandırıldı. 1923-cü il oktyabrın 8-də Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin qərarı ilə Türkiyə və İran istisna olmaqla, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən bütün diplomatik nümayəndəliklər ləğv edildi. Yalnız ikinci dünya müharibəsinin sonlarına yaxın, 1944-cü ildə sovet hakimiyyəti özünün geniş strateji maraqlarını əsas götürərək digər respublikalarla yanaşı Azərbaycan SSR-də də Xalq Xarici İşlər Komissarlığını təsis etdi. Uzun illər boyu yalnız formal mövcud olan bu qurum 1946-ci ildə XXİK Xarici İşlər Nazirliyinə çevrildi. Lakin XİN də ciddi səlahiyyətləri olmayan bir qurum idi. Bu mərhələdə Azərbaycan yalnız mərkəzi hakimiyyət vasitəsi ilə ölkənin beynəlxalq əlaqələrində bu və ya başqa dərəcədə iştirak etmişdir. Lakin bütün mürəkkəb və ziddiyyətli cəhətlərinə baxmayaraq, Azərbaycanın beynəlxalq əlaqələri əvvəlki illərlə müqayisədə 70-80-ci illərdə bir qədər geniş olmuşdur. İttifaq respublikalarından biri olduğu illərdə Azərbaycanın xarici siyaseti idarəsinə Mahmud Əliyev, Tahirə Tahirova, Elmira Qafarova, Hüseynağa Sadıqov (həm də dövlət müstəqilliyinin ilk yeddi ayında) rəhbərlik etmişlər (5).

Diplomatiyamızın müasir tarixinin ən məsuliyyətli sınağı SSRİ-nin süqutundan sonra olmuşdur. SSRİ-nin süqutunun qaçılmaz şəkil alması onun tərkibinə daxil olan bütün müttəfiq respublikalara müstəqillik əldə etmək imkanı yaratdı. 1991-ci il oktyabrın 18-də "Müstəqillik haqqında Konstitusiya Akti"ni qəbul edən Azərbaycan Respublikası özünün Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin varisi olduğunu bəyan etdi. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin bayrağı, himni və gerbi dövlət atributları kimi qəbul edildi və onun yarandığı 28 may günü Respublika günü kimi qeyd olunmağa başladı.

Lakin bütün ittifaq respublikalarının bir-birinin ardınca öz müstəqilliklərini elan etmələrinə baxmayaraq dünya birliyi 1991-ci ilin sonuna qədər, yəni SSRİ prezidenti M.S.Qorbaçovun SSRİ-nin artıq mövcud olmadığı haqda rəsmi bəyanatına qədər bir qədər ehtiyatlı davranırdılar. Həmin vaxta qədər Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyi 3 dünya dövləti – Türkiyə, Ruminiya və Pakistan və 1 beynəlxalq təşkilat – İslam Konfransı Təşkilatı (8 dekabr 1991-ci ildə) tərəfindən tanındı.

Azərbaycan Respublikası özünün dövlət müstəqilliyini elan etdikdən sonra ilk olaraq onu Türkiyə tanıdı (9 noyabr 1991-ci il). Bundan dərhal sonra ABŞ Türkiyəyə bir qədər tələsməməyi məsləhət gördü, belə ki, dünyadan digər fəvqəldövləti olan Sovet İttifaqının mövcudluğu şəraitində Türkiyənin tələskənliyi dünyada gərginliyin artması ilə nəticələnə bilərdi. Buna cavab olaraq 1991-ci

Tarix və onun problemləri, № 3 2011

il noyabr ayının 11-də Türkiyə Cümhuriyyətinin Xarici İşlər naziri Səfa Gəray bəyanatla çıxış etdi və bildirdi ki, Türkiyə öz qonşusu ilə dostluğa və səmərəli əməkdaşlıqla həmişə böyük əhəmiyyət vermişdir və indi də onunla münasibətləri qarşılıqlı hörmət əsasında qurur. Hazırda Türkiyə Cümhuriyyəti yeni türk dövlətlərinin müstəqilliklərini tanımaq məsələsini özünün SSRİ-yə münasibətdə ümumi siyasəti çərçivəsində müzakirə edir. Azərbaycanın istiqlaliyyətini tanımaq haqqında Türkiyə hökumətinin qərarı isə türk xalqının iradəsini ifadə edir. Bunun ardınca 1992-ci il yanvar ayının 14-də yenə ilk olaraq Türkiyə Azərbaycanla diplomatik münasibətlərin bərpa edilməsi, Bakıda və Ankarada səfirliliklər səviyyəsində diplomatik nümayəndəliklər yaradılması haqqında protokol imzaladı. 1991-ci ilin dekabrında Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyi rəsmən məlumatlandırılmışdı ki, Türkiyə Cümhuriyyəti hökuməti Türkiyə Cümhuriyyətinin Bakı şəhərindəki Baş Konsulluğunu Azərbaycanda Türkiyə Cümhuriyyətinin səfirliyinə çevirməyi qərara almışdır (9, səh.31-32).

Azərbaycanın müstəqilliyini tanımış ikinci dövlət Ruminiya olmuşdur. 11 dekabr 1991-ci ildə Ruminiya Azərbaycanın müstəqilliyini tanımış, 21 iyun 1992-ci ildə iki ölkə arasında diplomatik əlaqələr yaradılmışdır. 3 noyabr 1998-ci ildən Ruminiyanın Azərbaycanda, 19 may 2001-ci ildən Azərbaycanın Ruminiyada səfirliliyi fəaliyyət göstərir (5).

12 dekabr 1991-ci ildə Pakistan hökuməti rəsmən Azərbaycanın müstəqilliyini tanıdı. 8 iyun 1992-ci ildə iki ölkə arasında diplomatik əlaqələr quruldu. 27 yanvar 1993-cü ildə Azərbaycan Respublikasının İslamabadda, 12 mart 1993-cü ildə Azərbaycanda Pakistan İslam Respublikasının səfirliliyi açılmışdır. Daha bir faktı da qeyd edək ki, indiyədək Pakistan Ermənistani bir dövlət və beynəlxalq hüququn subyekti kimi tanımadır (5).

Müstəqilliyimizi bərpa etdiyimiz vaxtdan indiyədək dövlətçiliyimizin, suverenliyimizin və ərazi bütövlüyüümüzün möhkəmləndirilməsi, Ermənistən-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli və Ermənistən təcavüzünün nəticələrinin aradan qaldırılması, Azərbaycan dövlətinin münaqişəsiz və təhlükəsiz mühitdə mövcudluğunu təmin etmək üçün Azərbaycan diplomatiyasından qətiyyətli və çəvik, tarazlaşdırılmış qərarların qəbul edilməsi tələb olunurdu. Lakin peşəkar kadr çatışmazlığı və maliyyə problemi hər addımda özünü göstərirdi.

Belə ki, artıq 1992-ci ilin mart ayına olan məlumatlara görə Azərbaycanın müstəqilliyi 105 ölkə tərəfindən tanınmış, 21 dövlətlə tam həcmli diplomatik münasibətlər yaradılmışdı. Diplomatik münasibətlər yaratmaq təklifi ilə Azərbaycana müraciət etmiş 37 dövlətə müvafiq notalar və məktublar göndərilmişdi (9, səh.75). Azərbaycanın milli mənafələri əsas tutularaq, diplomatik münasibətlər yaradılması və əməkdaşlıq haqqında müraciətlər və təkliflər bir sıra başqa dövlətlərə də göndərilmişdi. Lakin Azərbaycanın diplomatik münasibətlər yaradılmış ölkələrin bir çoxunda öz səfirliliklərini açmaq üçün maliyyə vəsaiti yox idi. Bunları nəzərə alaraq, 1992-ci ilin avqust ayında Azərbaycanın Xarici İşlər naziri Tofiq Qasımov Türkiyə rəsmi səfəri zamanı Azərbaycanın öz xarici siyaset fəaliyyətinin mərkəzini Ankaraya keçirmək istəyini bildirmişdi. Bu istək diqqətlə qarşılanmış, Azərbaycan (eyni zamanda keçmiş SSRİ-nin digər türk-müsəlman dövlətləri) üçün diplomatik kadrlar hazırlanması və Xarici İşlər Nazirliyinin işinin təşkilində Türkiyə Xarici İşlər nazirliyi tərəfindən kömək göstərilməsi barədə razılığa gəlinmişdi. Eyni zamanda, Türkiyə Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyinə öz problemlərini (kadr hazırlığı, səfirliliklərin açılması və s.) həll etmək üçün 15 mln. dollar yardım göstərməyi qərara almışdı (9, səh.75).

O zamana qədər isə Türkiyə Azərbaycana həmçinin digər dünya dövlətləri ilə səfirlilik və konsulluq səviyyəli əlaqələr saxlamağa yardım edəcəkdi. 1992-ci ilin əvvəllərində Türkiyə Xarici İşlər Nazirliyi yanında keçmiş Sovet İttifaqının türk respublikaları ilə münasibətləri nizamlayacaq Xüsusi İdarə yaradıldı. İdarənin əsas vəzifəsi həmin dövlətlərlə iqtisadi, elmi və mədəni sahələrdə fəaliyyətlərini əlaqələndirmək, ilk növbədə isə dövlətin idarə olunması və diplomatiya sahəsində Türkiyənin təcrübəsindən türk dövlətlərinin yararlanmasına imkan yaratmaq idi. Türkiyə Cümhuriyyətinin Xarici İşlər naziri Hikmət Çətin bu məsələ ilə bağlı bildirmişdi ki, Türkiyə türk dövlətlərinə müxtəlif yardım göstərəcəkdir. Yeri gəlmışkən qeyd edək ki, Azərbaycan Xarici İşlər

Tarix və onun problemləri, № 3 2011

Nazirliyinin 1998-ci ilə aid olan məlumatına görə, o dövr üçün 25 ölkənin Türkiyədəki səfiri eyni zamanda öz ölkəsinin Azərbaycanda səfiri idi (9, səh.76).

90-ci illərin ortalarında xarici siyaset fəaliyyəti sahəsindəki peşəkar kadr hazırlığı çatışmazlığını aradan qaldırmaq məqsədilə Azərbaycanda yenidən peşəkar diplomatik xidmət strukturlarının təşkili və fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə, ixtisaslı kadrlar hazırlığına başlandı. Bu məqsədlə bir sıra tədbirlər görüldü. Azərbaycanın ən qocaman ali təhsil müəssisəsi olan Bakı Dövlət Universitetində müvafiq kadrların hazırlanması məqsədilə “Beynəlxalq münasibətlər və Beynəlxalq hüquq” fakültəsi fəaliyyət göstərməyə başladı. Bundan əlavə, Azərbaycan Diplomatiya Akademiyası təsis olundu. Hazırda həmin ali təhsil müəssisələrinin məzunları bir çox dünya dövlətlərində və beynəlxalq təşkilatlarda Azərbaycan Respublikasının səfirləri kimi fəaliyyət göstərirlər. Qeyd edək ki, müstəqillik illərində Azərbaycan Respublikasının xarici işlər nazirləri Tofiq Qasımov, Həsən Həsənov, Tofiq Zülfüqarov və Vilayət Quliyev olmuşlar (5). Hazırda Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər naziri Elmar Məmmədyarovdur.

Hazırda Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin Dövlət Protokolu idarəsinin 2011-ci ilin əvvəlinə aid olan məlumatına görə, Azərbaycan Respublikası dünyanın 170 dövləti ilə diplomatik əlaqələr qurmuşdur. Ən son olaraq 2011-ci il fevral ayının 8-də Solomon Adaları ilə diplomatik əlaqələr qurulub (5). 58 xarici ölkədə 76 akkreditə olunmuş diplomatik nümayəndəliyi (səfirlilik və konsulluq), 124-dən artıq ölkənin və beynəlxalq təşkilatın Azərbaycan Respublikasında akkreditə olunmuş xarici diplomatik nümayəndəliyi mövcuddur (5).

Sonda, deyilənləri Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Naziri E.Məmmədyarovun Azərbaycan diplomatiyasının 90-ci ildönümünə həsr olunmuş konfransda çıxışı zamanı dediyi bir fikirlə yekunlaşdırmaq istərdik: “Müstəqilliyimizin bərpa olunmasından keçən on səkkiz il ərzində Azərbaycanın xarici siyaset strategiyasının uğurlu olmasının sübutu ondan ibarətdir ki, bu dövr ərzində ölkəmiz daim dəyişən beynəlxalq mühitə uyğunlaşmaqla yanaşı, eyni zamanda regional liderə çevrilməyə nail olmuşdur ... xarici siyasetimizin keçdiyi yolu nəzərdən keçirərək qeyd etməliyik ki, çoxsaylı uğur və nailiyyətlərimizin olması ilə yanaşı, hələ də bir sıra məsələlərin həlli, ən əsası isə ölkəmizin ərazi bütövlüyünün bərpası istiqamətdə işlərin daha da gücləndirilməsi ... başlıca vəzifə olaraq qalır və əminəm ki, biz tezliklə bütün bu uğurlara nail olacaqıq” (5).

ƏDƏBİYYAT:

1. President.az – Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sayılı.
2. Azərbaycan Respublikası 1991-2001. Bakı: XXI – Yeni Nəşrlər Evi, 2001. – s.360.
3. Həsənov Ə.M. Azərbaycanın xarici siyaseti: Avropa dövlətləri və ABŞ (1991-1996). Bakı, 1998.
4. Qasımov M., Abdullayev M. Beynəlxalq münasibətlər tarixi (XX əsr. II hissə. 1946 – 1999-cu illər). Bakı: Bakı Universiteti, 1999. – s.450.
5. mfa.gov.az – Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin sayılı.
6. Azərbaycan diplomatiyasının tarixi səhifələri // Diplomatiya aləmi jurnalı, №23, 2009, s.19-32. – mfa.gov.az
7. Musa Qasımlı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Xarici İşlər Nazirliyinin bağlanması və “yeni xarici siyaset xətti” (1920-1922-ci illər) // Diplomatiya aləmi jurnalı, №23, 2009, s.66-74. – mfa.gov.az
8. <http://www.encyclopedia.com>
9. Rüntən S. Azərbaycan türk dövlətləri ilə siyasi əlaqələr sistemində (XX əsrin 90-ci illəri). Bakı: Adiloğlu, 2005. – səh.236.
10. Həsənov C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində. 1918-1920-ci illər. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993. – səh.362.
11. Qasımov M.C. Xarici dövlətlər və Azərbaycan (aprel işğalından SSRİ yaradılana qədərki dövrdə diplomatik-siyasi münasibətlər). Bakı, 1998.

Tarix və onun problemləri, № 3 2011

СЕВИНДЖ РУИНТАН
Доцент Бакинского Государственного Университета
e-mail: sevab611@rambler.ru

ДЖАВИД АЛИСКАНДАРЛИ
Бакинский Государственный Университет,
факультет Международные отношения
e-mail: javid_alisgandarli@yahoo.com

ДИПЛОМАТИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА: ВЧЕРА, СЕГОДНЯ

В октябре 2011 года Азербайджанская Республика отмечает 20-летний юбилей восстановления государственной независимости. В связи юбилейными торжествами будут проводится ряд мероприятий, посвященных этому историческому событию. В рамках данной статьи рассматривается пройденный исторический путь азербайджанской дипломатии в XX веке.

SEVINJ RUINTAN
associated professor of Baku State University
e-mail: sevab611@rambler.ru

JAVID ALISGANDARLI
Baku State University,
faculty of International Relations
e-mail: javid_alisgandarli@yahoo.com

THE POLITICS OF AZERBAIJAN: YESTERDAY, TODAY

The Republic of Azerbaijan celebrates the 20th anniversary of restore of its independence in October 2011. According to this historical event will be realized some official ceremonies. During these official ceremonies will be noticed to the way of Azerbaijan politics in XX century.

Rəyçilər: s.e.n.A.Güləliyeva, t.e.d.P.Darabadi

Bakı Dövlət Universitenin Türk və Qafqaz xalqları tarixi kafedrasının 13 sentyabr 2011-ci il tarixli iclasının qərarı ilə (protokol №1) çapa məsləhət görülmüşdür.